

بررسی موقوفه قنات ناصری در تاریخ شهر قم

پژوهشگر: جمراسی، احمد^۱

چکیده

آب در سرزمین ایران یک کالای اساسی یا به تعبیری مایع حیات است. همچنین بررسی های دقیق نشان می دهد در این کشور و حتی کشورهای همجوار ریشه بسیاری از اختلافات قومی و طایفه ای بر سر مالکیت آب بوده و هست. موضوع مورد بحث در مقاله حاضر قنات ناصری است که در سال ۱۳۷۵ هجری قمری به دستور ناصرالدین شاه قاجار تاسیس و وقف آب شرب مردم در محلات مختلف شهر قم شده است. محقق در صدد است مناطق سیر آب در این قنات و تغییر نام قنات از ناصری به میرزا ابوالقاسمی توسط خوانین و موقعیت نهر خیر و عطاء را شناسایی و به بررسی تغییر و تحولات مالکیت آب در بعد از دولت ناصری بپردازد.

روش/رویکرد پژوهش: این پژوهش با بهره گیری از مطالعات میدانی و بررسی اسناد و مدارک موجود و منابع کتابخانه ای وبا روش توصیفی -تحلیلی تنظیم شده است.

یافته ها و نتایج: پژوهش نشان می دهد ناصر الدین شاه قاجار و بعضی از حاکمان قم برای تامین آب مردم دستور حفر قنات صادر کرده و برای پاسداشت آن از گزند خوانین بعدی وقف نامه تعظیم و آن را در صحن عتیق حرم حضرت معصومه (س) نصب نموده و اگرچه در انتهای موقوفه بر خلاف کنندگان لعن شده ولیکن عده ای بر خلاف موقوفه عمل کرده و آب را به مصرف باغات شخصی برسانند.

کلید واژه ها: قنات ناصری، صحن عتیق، آستانه مقدسه، محلات، قم، آب

مقدمه

خاک کشور ایران و مناطق همجوار آن اگرچه باز مانده خاک های آب رفتی و رسوبی دریای بزرگ تنس در ۱۵۰۰۰ سال پیش است^۲ ولیکن به دلیل موقعیت جغرافیای یعنی نزدیکی به منطقه گرم استوایی، سرزمینی گرم و خشک و کم آب به شمار آمده تا جایی که آب در این نقطه از جهان حکم حیات و طلای ناب و کالای مقدس را داشته و دارد به نحوی که شرط اول عمران و آبادانی به شمار آمده و در تاریخ این فلات زمینه بسیاری از اختلافات و مهاجرت ها را فراهم آورده است.

همچنین در اهمیت آب در این سرزمین کهن می توان به انعکاس نگرانی داریوش بزرگ هخامنشی در ۲۳۰۰ سال پیش در سنگ نوشته کوه بیستون اشاره نمود که او آب و خشک سالی را در ردیف تجاوز به میهن و ترویج دروغ قلمداد کرده و از خدای بزرگ درخواست کرده که سرزمین ایران را از این سه بلای بزرگ دور نگه دارد.^۳ حتی اجداد

دیرین ما آن را مقدس شمرده و برای پاس داشت آن معابد و ساختمان های زیادی چون معبد آناهیتا در شهر کنگاور کرمانشاه و یا معبد ستایش آب در فیروز آباد شیراز ساخته اند آنها آب را پاک ، پاک کننده به شمار آورده و با افرادی که آن را ناپاک می ساختند به شدت برخورد داشتند این فرهنگ های همجوار از جمله قوم مغول نیز وجود داشته و یک از قوانینی رایج یاسای چنگیز خان جلوگیری از ناپاکی آب بود و حتی برای کسی که آب را آلوده می ساخت مجازات اعدام در نظر گرفته شده بود .

همچنین در اهمیت آب می توان به وقوع خشکسالی ها در خاور میانه و شمال افریقا به عنوان دشمن خونخوار و غول وحشی اشاره کرد ، دشمن بد جنسی که تلفات بی رحمانه آن از تمام جنگ ها بیشتر بوده تا جایی که تلفات یکی از چندین خشکسالی های تاریخ ایران ، یعنی قحطی سال ۱۲۸۸ قمری یا ۱۳۵۲ شمسی را $\frac{1}{3}$ جمعیت کشور در آن زمان نوشته اند .

خلاصه اینکه اهمیت آن به حدی است که بعضی از جامعه شناسان بزرگ این کمبود را عامل اصلی دیکتاتوری و استبداد های متمادی و تاریخی در این نقطه به شمار آورده و آن را استبداد شرقی نام گذاری کرده اند .^۱ شهر قم نیز به دلیل موقعیت جغرافیایی همیشه از کمبود آب در رنج بوده و ساکنین آن برای تامین آن اقدامات و ابتکارات مختلفی از جمله احداث نهر ، حفر قنات و چاه آب را تجربه کرده اند .

در این پژوهش با بررسی منابع اسنادی و کتابخانه ای به نقش اساسی آب و آنهار منشعب از رودخانه قمرود در شهر قم و به چرایی و چگونگی احداث قنات ناصری و عدم توجه به مفاد وقف نامه در استفاده از آب قنات توسط عده ای از خوانین در بعد از دوره قاجار و به شناسایی موقعیت نهر خیر و عطا پاسخ داده شده است .

مبانی نظری

موضوعات مرتبط با آب همچون بی آبی ها ، آنهار ، قنات ، کریز و رودخانه در تاریخ قم از جایگاه ویژه ای بر خوردار هستند به نحوی که بدون توجه به این موضوعات نمی توان در مورد شهر قم و تحولات آن مطالبی ارائه داد .

نویسنده کتاب تاریخ قم به عنوان قدیمی ترین مورخ در حوزه قم شناسی یعنی در اواخر قرن چهارم هجری در مورد ضرورت آب نوشته است ((چون احمد ^۴ از قم بیرون برفت دیگر باره آب ایستاد و منقطع شد و گویند بلکه بر آن حیلت کردند تا آن آب گشاده نکرده و هیچ کس را مقدور نمی شد که آن آب را بیرون آرد پس آب بشهر قم مدتی نمی یافتند و بغایت عزیز الوجود می بود تا غایت آن مقدار آب که بُنجشکی بدان سیراب شود ، متعذّر بود و دشخوار بدست می آمد .))^۵ میرزا علی اکبر فیض نیز در همین راستا یعنی وقوع خشکسالی و قحطی شدید سال ۱۳۸۸ هجری قمری نوشته است ((تا سه سال آسمان بخیل شد و باران نبارید ، اکثر چشمه سارها خشک شد و آب رودخانه سراب

، به علت ، غلا بالا گرفت . گرانی در ممالک محروسه شایع شد . مردم جان دادند و نان نیافتند ، مادر اولاد خود را گشت و خورد)) همچنین نویسنده کتاب تاریخ قم در خصوص اختلاف قمی ها با لا دستی های ا رود خانه قمرود یعنی اهالی شهر نیم ور در سه کیلومتری شهر محلات نوشته است چون اعراب اشعری بر قم و مناطق دیگر تسلط یافتند برای حل اختلاف به سراغ اهالی تیمره رفته و با شرط و پیشنهاد که یا آب را به سویه توزیع نمایید یا اینکه حق ندارید به هنگام زمستان و زیادی آب پس ماند آن را که به محصولات ما آسیب وارد می نماید به طرف قم روانه نماید ، با آنها سازش کرده و قرار گذاشتند آب ر به صورت ۵ به ۱۰ توزیع گردد یعنی ۱۰ روز برای آنها و ۵ روز برای اهالی قم .

همچنین در این کتاب به کاریز ها ، علامات (معیار) ^۷ توزیع آب ، آسیاب های دایر ، پل ها (قنطره) ^۸ و آنهاری که ۱۰ کیلومتری شهر یعنی بعد از کمربندی جاده اراک یا بعد از امام زاده شاه جمال از رودخانه قمرود یا اناربار منشعب می شدند اشاره شده است . انهاری که به علت ازدیاد آب کیلومتر ها طول داشته و بعد از چرخاندن چندین سنگ بزرگ آسیاب ^۹ سرتاسر اراضی و باغات قم را سیراب می کردند .

امروزه می توان بعد از گذشت چند قرن آثار انشعاب یک یک آنحار را در دشت سیلاب (روبروی ساختمان راهنمایی و رانندگی پردیسان قم) مشاهده نمود .

تعداد این نهر ها در موقعیت های زمانی مختلف تغییر می کرد گاهی به خاطر کاهش بارندگی ، حملات خارجی ، شیوع بیماری های کشنده مانند طاعون و وبا و از همه مهمتر ناامنی های عمومی کم و گاهی نیز به خاطر بارندگی خوب و حاکمیت دولت های مقتدر و از همه مهمتر رونق کشاورزی در بالا دست و پایین دست رودخانه بیشتر می شد . یعنی گاهی به دلیل عواملی که ذکر گردید نهر ها به منظور بازدهی بیشتر با هم ادغام می شدند به عنوان مثال ادغام نهر های ازدورقان و شهرستان در دوره قاجار یا قبل از آن برای انتقال آب به مناطق دور دست مانند اراضی جمکران ، براوستان و شمس آباد .

بر همین اساس است تعداد نهر ها در تاریخ قم به سال ۳۹۳ هجری بیست و یک ^۲ و در کتاب های دوره قاجار و بعد از آن ده نهر گزارش شده است .

به عنوان مثال ؛

۱. نهر سعد بن مالک بن احوص ؛ که اراضی دروازه ری یا حواشی خیابان آذر را سیراب می کرده است .

۲. نهر دوم نهر قورج یا جوی کنده نام داشت که امروزه آثار آن را می توان در خیابان باجک دو (خیابان ۱۹ دی) مشاهده نمود این نهر از در دشت سیلای از قمرود منشعب و بعد از حرکت در جانب راست رودخانه یا خیابانی که امروزه ساحلی خوانده می شود به طرف سراج و اراضی اطراف آن سرازیر می گردید .
۳. جوی براوستان ؛ این جوی نیز مثل بقیه به موازات رودخانه عبور و در نزدیکی های پل انقلاب به جانب سالاریه و زنبیل آباد منحرف شده و در نهایت به اراضی براوستان یا حواشی جاده قم و کاشان در نزدیکی های قبرستانی که بقیه نام دارد منتهی می گردید
۴. جوی از دورقان ؛ در موازات نهر براوستان جریان داشت با این تفاوت که این نهر گاهی اوقات با نهر شهرستان ادغام می گردید .
۵. جوی طپشقران ؛ این جوی نیز از مسیر فوق عبور کرده و بعد از عبور از دروازه قلعه و ۳۰ متری هنرستان فعلی به باغات و مزارع حوالی گلزار شهداء قم یا انتهای خیابان چهار مردان سرازیر می گردید این نهر به دلایلی که ذکر گردید بعد ها با نهر شهرستان^{۱۰} ادغام و تا امروز جریان یافته است .
۶. جوی خمهین
۷. جوی الیسع ؛ این نهر در موازات نهر از دورقان جریان پیدا می کرده است .
۸. جوی سرور
۹. جوی جمکران ؛ این جوی ۱۰ کیلومتری بعد از عبور جنوبی ترین نقطه شهر یعنی سالاریه ، زنبیل آباد ، یزدان شهر امروزی عبور به روستای جمکران منتهی می گردید . جوی مسگران هم قبل از ادغام با جوی جمکران این منطقه را آبیاری می کرد.^{۱۱}
۱۰. جوی ابرشتجان^{۱۲} این جوی بر خلاف بقیه از جانب چپ رودخانه منشعب شده و بعد از عبور از اراضی راه آهن فعلی ، منطقه پاسداران ، جوادالائمه ، سواران ، میدان نبوت ، میدان کشاورز به اراضی و باغات محله زند آباد ، قلعه کامکار و قلعه صدری منتهی می گردید .
۱۱. جوی کمیدان (جوب کمیدون) ؛ این نهر هم مثل نهر ابرشتجان از جانب چپ رودخانه سرچشمه گرفته بود نهر باستانی که آثار آن می توان در ابتدای خیابان اما خمینی (ره) مشاهده نمود .
- این نهر بعد از انشعاب در موازات رودخانه حرکت و در نزدیکی های میدان مطهری به طرف مسجد رضائیه ، میدان سعیدی ، منحرف شده و در نهایت به اراضی اطراف خیابان امام منتهی می گردید .
۱۲. جوی شهرستان آثار این جوی تا امروز در منطقه یزدان شهر قم باقی مانده و هنوز باغ دار های این منطقه آن را به همان نام قدیمی می شناسند .
۱۳. جوی ممجان ، این جوی به موازات قمرود در جانب راست جاری بوده و بعد از عبور از اطراف میدان آستانه و مسجد امام حسن (ع) اراضی باجک و باغ پنبه و محله بازار را سیراب می کرد .
۱۴. جوی سعد آباد ؛ این نهر نیز اراضی بین زنبیل آباد و بلوار امین امروزی که در اسناد قدیم از آنها به عنوان قهپان یاد شده آبیاری می نمود .

او در خصوص قنوات شهر نوشته است ((این آب ها (کاریز ها) بر ظاهر روان بود و بعضی از آن ها بگنگها و گوها)) و در جای دیگر در این خصوص نوشته است ((پس چون احمد بن علی المروودی بقم آمد و والی شد قُومشان^{۱۳} را به بیرون آوردن کاریز ها بداشت))^{۱۴} این نویسنده در ادامه به دوران والی گری احمد بن علی شادی در زمان اسماعیل ابن عباد معروف به کافی الکفأ اشاره نموده و می نویسد او با خرج اموال زیاد موفق شد در سال ۳۷۱ هجری سه قنات را لایه روبی نموده و آب آن را در محلات و بازار و کوچه ها جاری نماید که اولین آنها کاریز زیرک آزاد کرده عرب قم بود.^{۱۵}

حسن ابن محمد حسن قمی در مورد نحوه توزیع آب نیز به مطالب زیبایی نوشته و به وجود ابزار و معیار های عرفی مانند مسقه و ناوقه^{۱۶} که برای تقسیم آب قنوات و انهار به کار می رفتند اشاره کرده است.^{۱۷} حتی او به خمس از قنوات برای مصرف روزمره مردم اشاره کرده و نوشته است ((از آن جمله خمسی در رودخانه روان کرده اند - که آن چهار مستقه و خمس مستقه است از برای کافه مردم))^{۱۸}

در خصوص منابع آبی کشور من جمله قنوات محققین و پژوهشگران ایرانی و خارجی مقالات و کتاب های ارزنده ای از خود به یادگار گذاشته اند ولیکن در مورد منابع آب و به ویژه قنوات قم تا امروز پژوهشی صورت نگرفته است و در مورد قنات ناصری نیز مطالب محدود است به دو مورد بازخوانی وقف نامه این قنات در کتاب های گنجینه آثار قم و کتیبه های آستانه مقدسه و لذا این پژوهش اولین آنها در این راستا می باشد .

روش تحقیق

این پژوهش کاربردی با روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه ای و بهره گیری از اسناد و مدارک موجود یعنی وقف نامه قنات ناصری که به صورت سنگ نبشته بر روی سنگ مرمرین به ابعاد یک در دو متر مربع که در صحن عتیق آستان مقدس قم نصب شده و اسناد مربوط به مشخص کردن سهم شرکاء قنات میرزا ابوالقاسمی و نامه شهرداری قم به آستانه در خصوص دست اندازی مستاجرین موقوفه اراضی معصومیه به نهر خیر و عطا تنظیم شده است .

وقف نامه قنات ناصری

همانطور که در سطور بالا آمد شهر قم به دلیل موقعیت جغرافیای در سرزمین بیابانی کشور قرار گرفته و به همین خاطر قمی ها همیشه برای تامین آب در زحمت بودند مخصوصاً در فصل گرما که آب رودخانه قم به مصرف مزارع بزرگ ارباب ها ، و زمین داران قسمت جنوبی رود یعنی نیم ور محلات و شهر قم می رسید . همچنین به غیر از مشکلات ناشی از کمبود آب ، مشکل بهداشتی آب نیز مزید بر علت بوده و مردم ناگزیر به آشیا میدن آب های کهنه

آب انبار ها و آب آلوده رودخانه بودند حتی بزرگان این شهر به خوبی به یاد می آورند که ۶۰ سال قبل ساکنین بعضی از مناطق برای مصرف آب آب انبار ها ، ناگزیر بودند برای تصفیه ابتدایی آب آلوده به انگل قرمز رنگ را از پارچه های توری شکل عبور بدهند .

در چنین شرایطی و چه بسا شرایطی بدتر از آنچه ذکر گردید ، در سفر چهارم ناصر الدین شاه قاجار به منظور زیارت حرم مطهر حضرت معصومه (ع) و سیاحت در این منطقه مردم قم به انواع مختلف لطایف الحیل مقصد خود را به توسط چند واسطه از جمله سید حسین متولی باشی (تولیت حرم در عصر ناصری) به گوش شاه برسانند و از او در خواست مساعدت بنمایند . به هرحال موفق می شوند رضایت شاه را برای قنای ساختمان قنات قدیمی شهر را که سردار ماکویی والی کرمان در زمان محمد شاه قاجار به هنگام عزیمت به این شهر به خاطر وضعیت رقت انگیز اهالی قم احداث کرده بود بگیرند و آن را باز سازی نمایند تا دگر باره با تنقیه آن مردم بتوانند از آب سالم و گوارا استفاده نمایند به همین منظور نامه ای به عبارت زیر از طرف زارعین قمی و امام جمعه تنظیم و به حضور ناصرالدین شاه ارسال گردید .

قربان خاک پای جواهر آسای همایونت کردم

امروز نوشته جات از مجد الدوله رسید که از قم نوشته و کاغذ هایی که از امام جمعه و دیگران رسیده بود فرستاده است خلاصه آنها از نظر انور خورشید اثر ملوکانه خواهد گذشت سرتا پا آه و ناله از خرابی قنوات است گویا بعد از آن خرابیهای سابق که مکرر به خامپک پای همایون معروض افتاد مجدداً از شدت بارندگی و سیل در همین ماه خرابیهای دیگر حاصل شده و در بعضی قنوات که کار می کرده اند مخارج آنها به هدر رفته دوباره سیاه پر کرده است زمانی که جناب مجدالدوله شرفیاب بود در کلیه عرایض و مستدعیات او حکمی فرمودند، مگر همین فقره قنوات خالصه که به حالت اول باقی است حالا روز به روز زیاده تر می شود و اسباب دردسر فراهم می آید از قراری که معلوم می شود دنباله این کار را هم از دست نمی دهند ، رعیت هم مضطرب شده دلگرمی به عمل زراعت ندارد در این فقره هر طور رأی جهانن آرای همایون اقتضای فرماید حکمی بفرمایند . یا به جناب مستوفی الممالک مقرر شود ، قرار درستی بدهند یا این چاکر مطابق میل خاطر همایون پادشاهی شرحی به مجدالدوله بنویسد که رعیت را مطمئن کرده اسباب آسودگی برای آنها فراهم آورد در هر صورت رأی مبارک علاقه گیرد حکمی بفرمایند .

ناصر الدین شاه نیز با اختصاص ۳۰۰۰ تومان وجه رایج و انتخاب میرزا حسن گرکانی (مستوفی الممالک) حاکم قم برای اجرای قنات به نامه پاسخ داده و قناتی را با نام قنات ناصری احداث و آب آن را بر اساس وقف نامه زیر که از زمان ناصرالدین شاه تا امروز در کریاسی (ورودی صحن عتیق) حضرت امام هادی (ع) حرم حضرت معصومه (س) نصب شده فقط برای مصرف مردم ساکن در محلات شهر قم اختصاص داد .

صورت وقف نامه

ابوالمظفر والنصر ، ناصر الدین شاه غازی ، چون منظور و مکنون خاطر سلطان السلاطین ، شاه دریا دل باذل ، دین پرور ، عدل کستر ، السلطان بن سلطان بن سلطان والخاقان ابن الخاقان ابن الخاقان ، ناصر الدین شاه قاجار ایدالله دولته – است که در هر زمان انهار جاری مرحمت فرمایند که قاطنین عابریں از فلوات فقر و زحمت ، به سرچشمه فرات و رحمت رسند ، بناء علی هذا وقف موءبد شرعی فرمودند در ابتدای هذه السنه تخاقوی ئیل یک رشته قنات ناصری را که از مرحمت شامل دارالایمان قم دایر و احداث فرمودند و به عهده و کفایت و اهتمام مقرب الخاقان میرزا حسن خان مستوفی و حاکم قم و ساوه به اتمام رسیده بر عامه این بلد شریف و عابریں سبیل ، مشروط بر آن که در خارج بلد به ضیاع و عقار و زراعات و باغات نرود و در داخل بلد از قرار تفصیل ذیل به محلات ، قسمت شود و تولیت را به نفس نفیس خود و سلاطین آتیه ایران مفوض فرمودند .

صورت تقسیم آب قنات خیر

محله آستانه و دو خیابان ، ۵ طاق

محله باغ قلعه ، دو طاق

.. عشقعلی ، هفت طاق

محله الوندیه ، شش طاق

محله چهر مردان ، هفت طاق

محله سیدان ، هفت طاق

محله مسجد جامعه ، سه طاق

محله سنگ بند ، پنج طاق

محله کوچه تنگ و دولتحانه و رضا آباد ، چهار طاق

محله موسویان و میان شهر ، هفت طاق

محله باغ پنبه و عربستان ، پنج طاق

و از جهت امور اتفاقیه و کسر شهور ، دو طاق

و از خلاف کننده این شرایط ، ملعون خواهد بود ؛ فی شهر ربیع الثانی . راقمه ابوالفضل ابن فضل الله

قنات ناصری را که بعد ها به قنات مبارکه ، قنات خیر و عطاءوقنات شور مشهور شد می توان آخرین قنات جاری در شهر قم در قبل از به وجود آمدن سازمان آب قم در سال ۱۳۳۸ خورشیدی به شمار آورد .

مادر چاه این قنات در حوالی پل انگلیسی ها (پل انقلاب) یا انتهای بلوار امین نزدیک کوه کلاه قاضی بود و چاه های آن در موازات رودخانه امتداد داشته و بعد از انحراف به طرف بلوار امین یا جاده اصفهان سابق در ساختمان صدا و سیمای فعلی قم (کارخانه نخ ریساف) آب آن به سطح زمین رسیده و با استفاده از هرنج قنات آب آن بعد از عبور از اراضی باغ گلستان یا مدرسه معصومیه به حوالی خیابان صفائیه رسیده و در آنجا با استفاده از انهار پاکیزه ، برای مصرف تحویل میراب های محلات مختلف قم داده می شد .

متن وقف نامه حجاری شده بر روی سنگ مرمرین نشان می دهد آب این قنات در شبانه روز ۶۰ تاقت یعنی در هر ساعت ۲/۵ تاقت آب در در نظر گرفته شده است و بر اساس یک سنت دیرین و برای اعلان عمومی این سنگ نوشته را در صحن حضرت معصومه (س) نصب نموده تا با استفاده از افکار عمومی ضمانت اجرای این وقفنامه تامین شود .

نکته جالب اینکه با استفاده از این وقف نامه می توان به تراکم جمعیتی و موقعیت جغرافیایی و اجتماعی محلات شهر پرد و محلات پر جمعیت مانند چهار مردان ، عشقلی و سیدان را که امروزه نیز به عنوان مرکز شهر تلقی می شوند و محله (باغ) دروازه قلعه را به عنوان محله های حاشیه شهر شناسایی نموده و راجع به این موضوعات به صورت مستقل مطالعه و تحقیق کرد .

اگرچه در انتهای وقف نامه بر متخلفان احتمالی لعن گفته شده ولی به دلایل نامعلوم آب این قنات به تصرف شهر داری قم ، تولیت وقت آستانه و چند نفر از خوانین در آمده و به صورت اشتراکی تقسیم می شده است^{۱۹} حتی به صورت عمد یا سهو در اسناد باقیمانده در بعد از قنایی قنات ناصری ، این قنات به نام قنات میرزا ابوالقاسمی خوانده شده در حالی که قنات میرزا ابوالقاسمی به لحاظ قدمت قدیمی تر بوده و توسط میرزا ابوالقاسم خان اصفهانی معروف به قمیکه در سال ۱۳۴۴ هجری یعنی در زمان فتحعلی شاه قاجار حکمران قم بوده حفاری شده و بر اساس شواهد موجود مجرای آن در باغ غیائی و قلعه میرزا ابوالقاسم قرار داشته که هر دو آنها با مجرای قنات ناصری که در اسناد باقی مانده به نام میرزا ابوالقاسمی خوانده شده فاصله بسیار دارد . باغ غیائی یا قلعه میرزا در جنوب شرقی شهر یعنی محله دروازه قلعه امروزی یا (۳۰ متری هنرستان) قرار داشته است در حالی که مجرای قنات ناصری در بلوار امین یا در ضلع جنوب غربی شهر قرار داشته و نمی بایست زودتر از قنات میرزا ابوالقاسمی تخریب و نابود شده باشد . و همچنین از موقعیت جغرافیایی آسیاب های شاهی بالا و پایین به شماره ثبتی ۱۰۵۹۲۰ و ۱۰۶۲۸ از موقوفات مدرسه جانی خانی در نزدیکی مسجد جامع قم که در سرچشمه این قنات احداث شده بودند می توان به موقعیت قنات ناصری در همین خیابان پی برد

افضل الممالک کرمانی نیز در سفر نامه خود به سال ۱۳۴۴ هجری به وجود یک قنات به نام ناصری اشاره کرده و در این راستا نوشته است ((هوای این شهر بسیار گرم است ، عقرب بسیار دارد، آب اهل شهر از آب رودخانه شهر است و بیش تر از یک قنات ناصری قنات دیگری در این شهر جاری نیست ، وقف است مباشر این قنات محمد تقی بیک ارباب است که هر سال مبلغی خطیر جهت تنقیه این قنات از دولت می گیرد و به مصرف شخص خود می رساند)) ولیکن او از قنات میرزا ابوالقاسمی به نام قنات خیر و عطاء یاد کرده است . به غیر از اونویسنده کتاب تحفه الفاطمین فی الذکر احوال قمیین نیز در حدود سالهای به جریان یک قنات یعنی ناصری اشاره کرده و از آن به نام قنات خیر و عطا یاد نموده است . در دوره پهلوی یعنی ابتدای دهه ۵۰ شمسی نویسنده کتاب تاریخ و جغرافیای قم به ادامه جریان قنات آب شور که نام دیگر ناصری اشاره کرده ولیکن نهر خیر و عطاء را غیر از آب قنات نام برده و آن را یکی از آنها منشعب از رودخانه که توسط خیرین احداث شده نام برده است .

همچنین با توجه به اینکه در اسناد باقی مانده در آستان مقدس از شهرداری یا بلدیة قم به عنوان یکی از شرکاء قنات که می باید به مردم آب رسانی نماید نام برده شده^۳ این ظن را تقویت می نماید که قنات مورد نظر در اسناد دوره پهلوی اول و دوم اکه از آن به نام میرزا ابوالقاسمی یاد شده ، همان قنات ناصری است و حتی در یکی از اسناد که به صورت شکایت نامه از طرف شهرداری به آستانه در خصوص دست اندازی مستاجرین اراضی معصومیه تنظیم شده از عنوان نهر خیر و عطاء^۴ که یکی از نام های قدیمی قنات ناصری است نام برده شده^۵ و این خود دلیل دیگری است بر تغییر نام قنات.

به نظر می آید شرکاء جدید نام قنات را از روی عمد را تغییر داده اند تا بدینوسیله آذهان عمومی را به طرف قنات میرزا ابوالقاسمی که قسمتی از آب آن وقف و ما بقی خصوصی بوده منحرف سازند تا از گزند انتقادات مطلعین از موضوع مصون بمانند .

نتیجه گیری

به دلیل موقعیت جغرافیایی ، آب در سرزمین ایران به ویژه در مناطق بیابانی مانند شهر قم اهمیت اساسی داشته و دارد و به همین خاطر ساکنان این منطقه به انحای مختلف کوشش می کردند تا به آب شرب مفید و مناسب دسترسی داشته باشند از آن جمله حفر آنها به طول بیش از ده کیلومتر به موازات رودخانه قمرود و حفر چاه و قنات مانند قنات میرزا ابوالقاسمی و قنات ناصری که به دستور ناصرالدین شاه قاجار تاسیس و وقف تامین آب شرب محلات شهر قم گردید ولیکن بررسی ها نشان داد که قنات میرزا ابوالقاسمی و قنات ناصری تاریخ و شناسنامه متفاوتی داشتند ، قنات اول سالها قبل از قنات دوم از جریان مصرف عمومی خارج و به همراه قلعه و باغ میرزا ابوالقاسم در اختیار تولیت وقت آستانه میرزا حسین متولی باشی قرار می گیرد و قناتی که تا دهه ۵۰ شمسی جریان داشته و در اسناد از آن به نام میرزا ابوالقاسمی یاد شده قنات ناصری بوده و آب آن توسط شرکاء به مصرف می رسیده است . عنوان خیر و عطاء نیز نام دیگر این قنات بوده چرا که شش دانگ آب آن از طرف سلطان وقت کشور که کوچکترین فعالیت اومورد توجه

و تشویق و اغراق قرار می گرفته است وقف استفاده عموم مردم بوده و در فرهنگ ایرانی و اسلامی ما به کسانی که در فعالیت های عمومی به ویژه در ساخت مدرسه ، مسجد و سایر ابنیه های عمومی مشارکت داشته باشند از عنوان خیرین استفاده می شود .

پی نوشت

^۱ . دانشجوی دکتری تاریخ ، کارمند و پژوهشگر سند در مرکز اسناد آستان مقدس حضرت معصومه (س) ، شماره تماس ۰۹۱۹۷۴۷۳۱۶۹ ،

ahmad.jamrasi@gmail.com .

^۲ . گرییشمن ، رومن ، ایران از آغاز تا اسلام ، ترجمه محمد معین ، تهران ، شرکت انتشارات علمی فرهنگی ، چاپ هشتم ۱۳۷۰ ، ص ۹.

^۳ . پیکولوسکایا ، ن ؛ تاریخ ایران باستان ، ترجمه مهرداد ایزد پناه ، تهران ، انتشارات محور ، ۱۳۸۵ . ص ۴۹ .

^۴ . احمد ابن علی مرورودی والی قم در قرن سوم .

^۵ . حسن ابن محمد ابن حسن قمی ، تاریخ قم ، قم ۱۳۸۴ ، انتشارات آستانه مقدسه ، ص ۶۲

^۶ . گرنی ، جان و منصور صفت گل ، قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ هجری قمری ، قم ، ۱۳۸۷ ، انتشارات کتابخانه

آیت الله مرعشی (ره) ، ص ۲۵.

^۷ . مستقه و ناوقه

^۸ . تاریخ قم ؛ ص ۶۲

^۹ . قاضی ها ، فاطمه ، سفرنامه های ناصرالدین شاه به قم ، تهران ، انتشارات سازمان اسناد ملی ،

۱۳۸۱ ص ۱۰۸.

^{۱۰} . حسن ابن محمد حسن قمی (مفلس) ، تحفة الفاطمین فی الذکر احوال قم و القمین ، جلد دوم .

تحقیق محمد حسین درایتی ، قم ، بنیاد قم پژوهی ، ۱۳۹۱ ، ص ۳۹۶ . ص ۳۹۳ .

^{۱۱} . حسن ابن محمد حسن قمی (مفلس) ، تحفة الفاطمین فی الذکر احوال قم و القمین ، جلد دوم .

تحقیق محمد حسین درایتی ، قم ، بنیاد قم پژوهی ، ۱۳۹۱ ، ص ۳۹۶.

^{۱۲} . ممکن است نام اصلی این جوی ایرشتگان بوده و اعراب به دلیل نداشتن حرف گ آن را به ج تغییر داده اند

^{۱۳} . مقنی ها را

^{۱۴} . حسن ابن محمد ابن حسن قمی ، تاریخ قم ، قم ، ۱۳۸۴ ، انتشارات آستانه مقدسه ، ص ۶۲

^{۱۵} . همان ص ۶۳

^{۱۶} . مستقه آهنی است مانند زراع که بر آن علامات نشانهند که بدان آب قسمت کنند . و ناوقه عبارتست از

آن مقدار آب که شخصی در میان آب رود و بقدر یک گز .

^{۱۷} . تاریخ قم ، ۶۴ .

^{۱۸} . همان .

^{۱۹} . مرکز اسناد آستان مقدس حضرت معصومه (س) . سند شماره ۱۸۱/ب/۲۱/۳۱/۱/۱۱ به تاریخ

۱۳۲۶/۴/۳۰ .

^{۲۰} . تحفة الفاطمین ، جلد ۲ ، ص ۲۳۸ .

^{۲۱} . مرکز اسناد آستان مقدس حضرت معصومه (س) . سند شماره ۱۳۰۳/۱۱ ، تاریخ

۱۳۲۷/۸/۲۷ .